

14. Concerning the prospects of establishing maritime clusters in the Odessa region. Analytical note [Electronic resource]. - Mode of access: URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/987/>
15. Smyrnov I. G. The process of transport and logistics cluster in the European Union and Ukraine: the plane of interaction [Electronic resource]. - Mode of access: URL: http://www.rusnauka.com/29_DWS_2012/Geographia/1_120331.doc.htm
16. Ukrainian clusters [Electronic resource]. - Mode of access: URL: <http://ucluster.org/>

УДК 911.53

Воловик Володимир Миколайович,
доктор географічних наук, доцент

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, України
e-mail: wolowyk@gmail.com

ВПЛИВ ДООЕТНІЧНОГО СТРАТУ НА ФОРМУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ

Метою статті є аналіз впливу доетнічного страту на формування регіональних етнокультурних ландшафтів.

Методика. У дослідженні зазначено перевагу міждисциплінарного підходу, з урахуванням сучасних досягнень антропогенного ландшафтознавства, історії, археології, етнології. З використанням теоретико-методологічної бази етнокультурного ландшафтознавства розкрито передумови формування етнокультурних ландшафтів Поділля. Для визначення меж доетнічного страту використані такі ідентифікатори як сакральні і тафальні ландшафти.

Результати. Доетнічні страги формують моно- або полікультурний ландшафт. Як правило, доетнічні страги мало впливають на структуру, функціонування і образ етнокультурних ландшафтів. Тому всю систему давніх доетнічних страт можна назвати культурним шаром. Розглядається вплив археологічних культур Поділля на ландшафтну структуру регіону. Особливу увагу приділено появі та розвитку городищ та сільських селитебних ландшафтів.

Наукова новизна. У статті археологічна культура розглядається як доетнічна і формує монокультурний або полікультурний ландшафт.

Практична значимість. Можливість використання сакральних та тафальних ландшафтів як ідентифікаторів поширення культури у доетнічному страті.

Ключові слова: етнокультурний ландшафт, Поділля, страт, городище, сільський селитебний ландшафт.

УДК 911.53

Воловик Владимир Николаевич,
доктор географических наук, доцент

Винницкий государственный педагогический
университет имени Михаила Коцюбинского,
г. Винница, Украина
e-mail: wolowyk@gmail.com

ВЛИЯНИЕ ДООТНИЧЕСКОГО СТРАТА НА ФОРМИРОВАНИЕ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ЛАНДШАФТОВ ПОДОЛЛЯ

Целью статьи является анализ влияния доэтнического страта на формирование региональных этнокультурных ландшафтов.

Методика. В исследовании отмечено преимущество междисциплинарного подхода, с учетом современных достижений антропогенного ландшафтоведения, истории, археологии, этнологии. С использованием теоретико-методологической базы этнокультурного ландшафтоведения раскрыты предпосылки формирования этнокультурных ландшафтов Подолья. Для определения границ доэтнического страта использованы такие идентификаторы как сакральные и тафальные ландшафты.

Результаты. Дозтнические страты формируют моно- или поликультурный ландшафт. Как правило, доэтнические страты мало влияют на структуру, функционирование и образ этнокультурных ландшафтов. Поэтому всю систему древних доэтнических страт можно назвать культурным слоем. Рассматривается влияние археологических культур Подолья на ландшафтную структуру региона. Особое внимание уделено появлению и развитию городищ и сельских селитебных ландшафтов.

Научная новизна. В статье археологическая культура рассматривается как доэтническая и формирует монокультурный или поликультурный ландшафт. *Практическая значимость.* Возможность использования сакральных и тафальных ландшафтов как идентификаторов распространения культуры в доэтническом страте.

Ключевые слова: этнокультурный ландшафт, Подолье, страт, городище, сельский селитебный ландшафт.

UDC 911.53

Volovyk Volodymyr Mykolayovych,
doctor of sciences (geography), associate
Professor,

Vinnitsya State Pedagogical University named
after Michailo Kotzubynsky, Vinnitsa, Ukraine
e-mail: wolowyk@gmail.com

INFLUENCE OF PREETHNIC STRATA ON THE FORMATION OF ETHNIC AND CULTURAL LANDSCAPES OF PODILLIA

The article *aims* to analyze the impact of the before ethnic strat the formation of regional ethnocultural landscapes.

Methods. The study stated preference interdisciplinary approach, with current advances anthropogenic landscape, history, archeology, ethnology. Using theoretical and methodological basis of ethnocultural landscape reveals prerequisites for the formation of ethnocultural landscapes. To determine the limits before ethnic strat identifiers are used as sacred and tafalni landscapes.

Results. Before ethnic strat form mono- or multicultural landscape. Usually before ethnic strat have little effect on the structure, function and image of ethnocultural landscapes. Therefore, the whole system of ancient before ethnic strat can be called cultural layer. The influence of archaeological cultures skirts on landscape structure of the region. Particular attention is paid to the emergence and development of rural settlements and settler landscapes.

Scientific novelty. Article archaeological culture is seen as before ethnic strat and forms monocultural or multicultural landscape.

The practical significance. The ability to use and tafalnyh sacred landscapes as identifiers spread culture doetnichnomu execution.

Key words: ethnocultural landscape, Podillya, strat, hillfort, rural settler landscapes.

Постановка проблеми. Ландшафтна структура є однією з передумов існування і розвитку селитебної мережі регіону у доетнічному страті: «Місця на пограниччі ліса і степу давали людині найбільші користи: з лісу люди добували прожиток і одяг, у лісі знаходили захист в часі небезпеки, а на вільному полі легше було побудуватися, вигідніше тримати худобу й розводити хліборобство. Дуже дбали про те, щоб недалеко була ріка, щоб мати воду й рибу» [11, с. 7]. Природні умови також впливають на розташування, конфігурацію, величину і функції селитебних ландшафтів. Поселенська мережа з матеріальним наповненням – житловими кварталами, промисловими об'єктами, садово-парковими комплексами – є носієм духовної культури [18], вона формує етнокультурні ландшафти. Доетнічні страти формуються у IV тис. до н.е. (трипільська протоцивілізація), у другій половині I тис. до н.е. – першій половині I тис. етноси регіону знаходились під впливом скіфів, сарматів, кельтів,

готів, гунів, авар. З VII-IX ст. Поділля заселяють слов'янські племена уличів і тиверців, хорватів, дулібів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для аналізу хроноструктури етнокультурного ландшафту [12] використано термін «страт» (від лат. *stratum* – настил, шар) від слова «стратифікація», що розглядається як послідовність стійких часових станів у ландшафті. Страт етнокультурного ландшафту фіксує його стійкий стан, що виражається в характерних ландшафтних проявах етнічної культури (або культур). Це означає, що етнос не тільки впливає на ландшафт, даючи йому нову якість, але й інше – ландшафт у його новому стані стає невід'ємною частиною етносу [7]. Вивченням городищ займались переважно археологи ще з XIX сторіччя. У 1873 р. Д. Я. Самоквасов зазначив, що городища є руїнами давніх міст, які виконували житлову та белігеративну функції. М. В. Красовський (1916) вивчив цю проблематику з погляду архітектора й етнографа. У середині XX ст. опубліковані праці Б. А. Рibaкова, присвячені вивченню порубіжних міст-фортець і захисних ліній південноросійського фронтиру. Праці М. П. Кучери аналізують внутрішні конструкції. У 1996 році видано працю А. В. Кузи, у якій є зведення про 1327 давньоруських городищ X-XIII ст., з коротким описом та їх географічним розташуванням на карті [13]. На території Поділля автор описав понад 80 городищ та 20 давньоруських літописних міст. Ю. Ю. Моргунов виділив 13 городів та городищ у досліджуваному регіоні [17].

Мета статті – проаналізувати вплив доетнічного страту на формування регіональних етнокультурних ландшафтів.

При досягненні мети ми ставили перед собою такі завдання: розглянути формування селитебної мережі в до етнічному страті; проаналізувати формування городищ та сільських селитебних ландшафтів та їх вплив на появу полікультурних ландшафтів Поділля.

Виклад основного матеріалу. Доетнічний страт формує моно- або полікультурний (Термін «полікультурний» вживається у розумінні впливу різних археологічних культур на структуру і функціонування антропогенного ландшафту) ландшафт. Доетнічні страти виділяють переважно на основі археологічних знахідок. Ці матеріальні прояви культури не завжди в змозі висвітлити, які племена або етноси залишили свої артефакти, тому що головними етнічними критеріями є мова й самосвідомість. Як правило, доетнічні страти мало впливають на структуру, функціонування і образ етнокультурних ландшафтів. Тому всю систему давніх доетнічних страт можна назвати культурним шаром. Хоча археологи до сьогодні не визначились з тотожністю «археологічна культура – етнос», аргументуючи це наявністю однотипної матеріальної культури як доказом існування окремого етносу [7].

Для визначення меж доетнічного страту важливими ідентифікаторами є сакральні і тафальні ландшафти, які визначають поширення культури. Природні святині язичницького періоду (камені, горби, річки, гаї) передусім несуть

інформацію про духовну складову страту, що відрізняє їх від наступних стратів, де індикаторами є об'єкти матеріальної культури.

Формування селитебної мережі регіону в доетнічному страті. Археологічну культуру потрібно сприймати як етноісторичну категорію, що закарбувала поєднання форм природокористування, побуту і духовного розвитку в регіоні і не повторюється на інших територіях. Страт археологічної культури є відбитком порівняно короткотермінового етапу визначених ліній етнічного розвитку території. Наприклад, буго-дністерська (неолітична) та трипільська (єнеолітична) культури представлені різними стратами, бо є продуктами різних епох і вже лише за цієї причини повинні аналізуватись як різні культури. Дослідження археологів, істориків та краєзнавців зазначають, що регіон був заселений у палеоліті, що пізніше вплинуло на структуру етнокультурних ландшафтів Поділля.

Перші селитебні ландшафти [20] з'явилися в урочищах р. Смотрич (9 місцевостей), р. Збруча (2), р. Дністер (11), на захід від Жмеринки поблизу сіл Токарівка, Северинівка, Чернятин (7), по одному в селах Попівка на р. Соб поблизу Гайсина та Колибабинці (межиріччя Снивою – Буг). *Неолітичні* релікти мають однотипне розташування: у межах першої надзапальної тераси. Поселення сформувались у той етап голоцену, коли над рівнем води піднімалися частини сучасної високої заплави. У пізньому палеоліті відмічено зміну топографічних умов у розташуванні селитебних ландшафтів. Частина поселень розміщена на схилах річкової долини. Таке місцезнаходження пов'язане з недостатнім природним потенціалом ландшафтних комплексів річкової долини, що змушувало місцеві племена залучати до господарського освоєння схили лесової тераси.

До неолітичних пам'яток відносять Базьків і Митьків острови (4 га), що знаходяться на південь від східної околиці села Скибенці Тростянецького району Вінницької області [8]. За 1 км на північний захід від села Сокилець Немирівського району Вінницької області є поселення буго-дністерської культури Сокилець II. Топографічно, воно містилося на надзапальній терасі лівого берегу річки Південний Буг, вище від поселення Сокилець I. На ще вищому рівні – поселення Сокилець VI. Їх черговість вказує на зміну рівня води в долині Південного Бугу. Поселення Заньківці II розташоване (напроти сучасного села Заньківці) за 1,5 км на захід від Сокилець II, у межах першої надзапальної тераси. Поселення Шиманівське II розташоване біля села Шурівці Гайсинського району Вінницької області, на схилі надзапальної тераси лівого берегу Південного Бугу, Глинське – на правому березі надзапальної тераси Південного Бугу за 0,5 км вище течії від села Глинське Гайсинського району Вінницької області. Поселення Печера є пам'яткою печерського етапу розвитку буго-дністерської культури, знаходиться напроти містечка Печера Тульчинського району Вінницької області на ділянці правобережної тераси завдовжки 500 м і завширшки – 300 м. Як більшість поселень цієї культури, – розміщене над похованим річковим порогами.

Трипільська культура існувала з кінця IV тисячоріччя до середини III ст. до н.е. Поява трипільських протоміст зумовлена двома причинами: історичною та економічною. Історична, пов'язана з загрозою з боку степових і споріднених

трипільських племен. У ранньому Трипіллі відбулось збільшення площі (до 20-25 га) трипільських протоміст. Населення окремих поселень – до кількох тисяч осіб. З'являються поселення площею понад 100 га, а Буго-Дніпровському межиріччі – 200-450 га, де концентрувались землеробські племена [6].

Пам'ятки цього періоду у Вінницькій області розташовані у межах сучасної Вінниці та її околиць (села Шкуринці, Лука-Мелешківська): ранньотрипільське (перша половина IV тис. до н. е.); на місці забудови Вінницького замку на лівому березі Бугу; на правому березі р. Вишня при її впадінні у р. Південний Буг; на околиці житлового масиву «Вишенька» у м. Вінниця [9].

Для трипільської культури характерні значні поселення з 30-40 осель з населенням до 500 осіб (протоміста), з одно-, двоповерховою забудовою; будинками, розташованими по колу на високих річкових терасах [Литвинов, 1995]. Поблизу с. Кліщів Тиврівського району Вінницької області виявлено поселення площею 7 га, де було 46 осель і 17 господарських споруд. У III-II тис. до н. е. формуються малі городища на Дністрі та Південному Бугу з глинобитними, глино-плетеними, кам'яними та сирцево-цегельними стінами.

У верхів'ях річок Дністра та Південного Бугу формуються монокультурні ландшафти, які віднесені до епохи пізньої бронзи і одночасно підпали під вплив киммерійців та скіфів. Це – північнофракійські племена, які у південно-східній екотонній смугі регіону контактували зі скіфами (комплекс «скіфської тріади») [1]. У Середньому Придністер'ї формується етнічна спільнота з племен культури Ноа (XIII-XII ст. до н.е.).

В XI-VIII ст. до н.е. Дністровсько-Дніпровське межиріччя населяють племена *чорноліської культури*. Неукріплені поселення розташовували на перших надзаплавних терасах річок. Городища споруджували на мисах корінних берегів річок. Городище мало форму округлого укріплення (40-100 м), селитебні ландшафти розміщували вздовж внутрішнього боку валу. У регіоні досліджено городища чорноліської культури у селах Григорівка, Печера, Мервинці Вінницької області, Рудківці Хмельницької області. Белігеративні ландшафти сформовані на крутих схилах приток Дністра. Фортифікації у городищах збудовані з дерева, землі й каменю.

Для *скіфської культури* (VII-III ст. до н.е.) характерна невідповідність назви племен, що мешкали у регіоні. У Поділлі виділяють східноподільську і західноподільську локальні групи [4], які були нащадками чорноліської культури і є праслов'янським населенням. У східноподільській групі виділено городища. Археологам відомо понад десяток укріплених поселень від VII ст. до н.е. до IX сторіччя н.е. – *городищ* з культурним шаром і рештками земляних валів.

Городище – рештки стародавнього укріпленого поселення або міста, оточені ровами і валами, захищені природними перепонами (ярами, річками, болотами). Назва «городище» походить від місця, де стояв «городь» [10, с. 575]. Якщо городище мало торговельне значення, біля нього формувалось *підгороддя*, де відбувались торги. Такі городища швидко еволюціонували у міста та містечка. Але цей процес розпочався з XIV сторіччя. Виникнення городищ пов'язане з добою патріархально-общинного ладу, коли відбувається зміна мисливства і

рибальства на землеробство і скотарство. Городища найчастіше розташовували на підвищеннях, рідше – на рівних місцях та в низинах. В усіх випадках вони формуються поруч з водними ландшафтами. Для розміщення городищ характерне максимальне використання захисних особливостей рельєфу: на високих мисах корінного берега річки, оточених з боків ярами або долинами річкової заплави, а частина з них – на окремих високих горбах-останцях, на незначних підвищеннях у заплаві річок і, нарешті, на відносно рівній місцевості [2]. Городища на вершинах горбів з усіх боків оточені високими схилами, як правило, досить стрімких. Городища на незначних підвищеннях нерідко обмежені болотами та озерами. У ландшафтному розташуванні городищ є закономірність у розподілі за місцевостями [13] (табл. 1).

Форма городища залежить від форми мису або підвищення, на якому воно знаходилося. Мисові городища бувають трикутні, трапецієвидні, округлі. Мисові городища-замки характерні для Подністер'я (поблизу с. Пилипи Хребтіївські Новоушицького району Хмельницької області, у с. Гринчук Кам'янець-Подільського району Хмельницької області) [5, с. 92]. Городища на ізольованих горбах мають округлу або неправильну багатокутну форму. Напівкруглі городища примикають рівною стороною до природної перешкоди – ріки, урвища чи яру.

Таблиця 1

Розподіл городищ за типами ландшафтних місцевостей

Басейн	Тип розташування, у %				
	Мисовий	Горбисто-останцевий	Заплавний, лучний	Плато корінного схилу	Невизначений
Дністер	46,1	7,9	1,1	12,3	32,6
Південний Буг	53,8			19,3	26,9

Більшість городищ має одну укріплену частину. Площа городищ – від 0,2 до 1 га. Великі городища площею від 1,5 до 3-4 га зустрічаються рідко. Розташовані городища досить щільно. Головним матеріалом для їх спорудження були дерево і ґрунт. До штучних укріплень городищ відносять земляні вали та рови. По краях, оточених природними перешкодами, – рікою, озером, урвищем – споруджувались вали невеликих розмірів, а в окремих випадках їх зовсім не було. Більшість городищ укріплена одним валом і ровом. Проте, збереглися укріплення з двох валів та ровів, а інколи – по три і навіть по чотири ряди. До таких відносять мисове городище поблизу с. Великий Карабчіїв Городоцького району Хмельницької області. Городище обмежене з напільного боку трьома лініями валів та ровів. Розміри майданчика 110*90 м.

Висота збережених валів становить 4-5 м, ширина – до 15 м, а інколи до 20 м. Рови в перерізі мають здебільшого трикутну або трапецієвидну форму з вузьким дном і стрімкими стінками. Глибина ровів – 3-4 м, ширина – 8-12 м [5].

У городищах збереглися сліди в'їздів у вигляді розривів у валах шириною 5-8 м. Як правило, їх було по одному, інколи – по два. У давньоруських писемних джерелах вали та рови не мають самостійного значення, а згадуються під

спільною назвою «гребля», «гробля». Зустрічається у літописах термін «стіна», а також назви дерев'яних укріплень: нижньої – «городні» і верхньої «заборола».

Важливе місце в оборонній системі городищ належало фортечним брамам та вежам, які будували з дерева. На площадці городищ, оточеній укріпленнями, розміщувались житлові і господарські приміщення. Деякі городища були забудовані частково, селитебні ландшафти розташовані на відстані 1-2 м, у кілька рядів на краю площадки; центральна частина городища зазвичай не забудовувалась [13].

Великі, так звані, «скіфські» городища VI-V ст. до н. е. (Немирівське) збудовані осілими землеробськими племенами. Найвідомішим є Немирівське городище на лівому узбережжі Південного Бугу (за 10 км від річки), біля сіл Сажки і Селевинці Немирівського району. Місцеве населення називає його «Великі вали». Городище представлено замкнутою огорожею (вал до 9 м висотою, до 32 м шириною в основі та рів) протяжністю понад 4,5 км. Розташоване на узбережжі р. Мірка, яка ділить його на дві нерівних частини. Північна займає 2/3 площі, південна – решту (рис. 1). У лінії зовнішніх валів існували розриви, утворені річкою та струмками. Їх ширина – 10-60 м. Майже у центрі, площею понад 110 га, на високому північному узбережжі річки розташоване внутрішнє укріплення, яке називається «Замчистко». Це поселення знаходиться на мисі, утвореному глибокими ярами [21, с. 67-68].

До скіфського періоду відносять також городища: Северинівське (VI ст. до н. е.), поблизу с. Переорки і Якушинці (IV-III ст. до н. е.). Северинівське городище, площею 5,1 га, розташоване на високому узбережжі р. Рів за 1 км на захід від околиці с. Межирів Жмеринського району Вінницької області, поблизу Кучманського шляху [3]. Скіфсько-сарматські поселення – Лучанське, Якушинецьке і Переорське городища (VII ст. до н. е.) – мають складну структуру земляних укріплень. Городище Переорське було центром Південнобузької групи скіфських племен у VII-IV ст. до н. е. Городище поблизу с. Якушинці представлено трьома лініями валів та ровів. У Західному Поділлі городища невеликі (до 4 га), але їх досить багато [2]. У VI ст. відбувається інтрузія культурних елементів скіфської культури до західного Поділля. Західноподільська група поселень скіфського періоду розташована у: Сухоставці, Іване-Пусте у Тернопільській області; Лука-Врублівецька, Пижівка, Гуменці у Хмельницькій області; села Вищий Ольчедаїв, Дерешова, Григорівка, Ломазів, Нижчий Ольчедаїв у Вінницькій області.

Формування та становлення *ранніх слов'ян* відбулось на основі взаємного впливу археологічних культур у першій половині I тисячоріччя: пшеворської, черняхівської та вельбарської.

Пшеворська культура (II ст. до н. е. – початок V ст. н. е.) склалась на основі розвитку місцевих культур Центральної та Південної Польщі. У I сторіччі до н. е. відбувається міграція до Верхнього Подністер'я, з II ст. н. е. – друга хвиля міграції до Середнього Подністер'я. Поширення вельбарської культури у I-V сторіччях характерне для північної частини Поділля. Поселення пшеворської культури формувались вздовж річищ та струмків на перших надзаплавних терасах, схилах ярів і балок. Їх середня площа – 0,2-1,4 га.

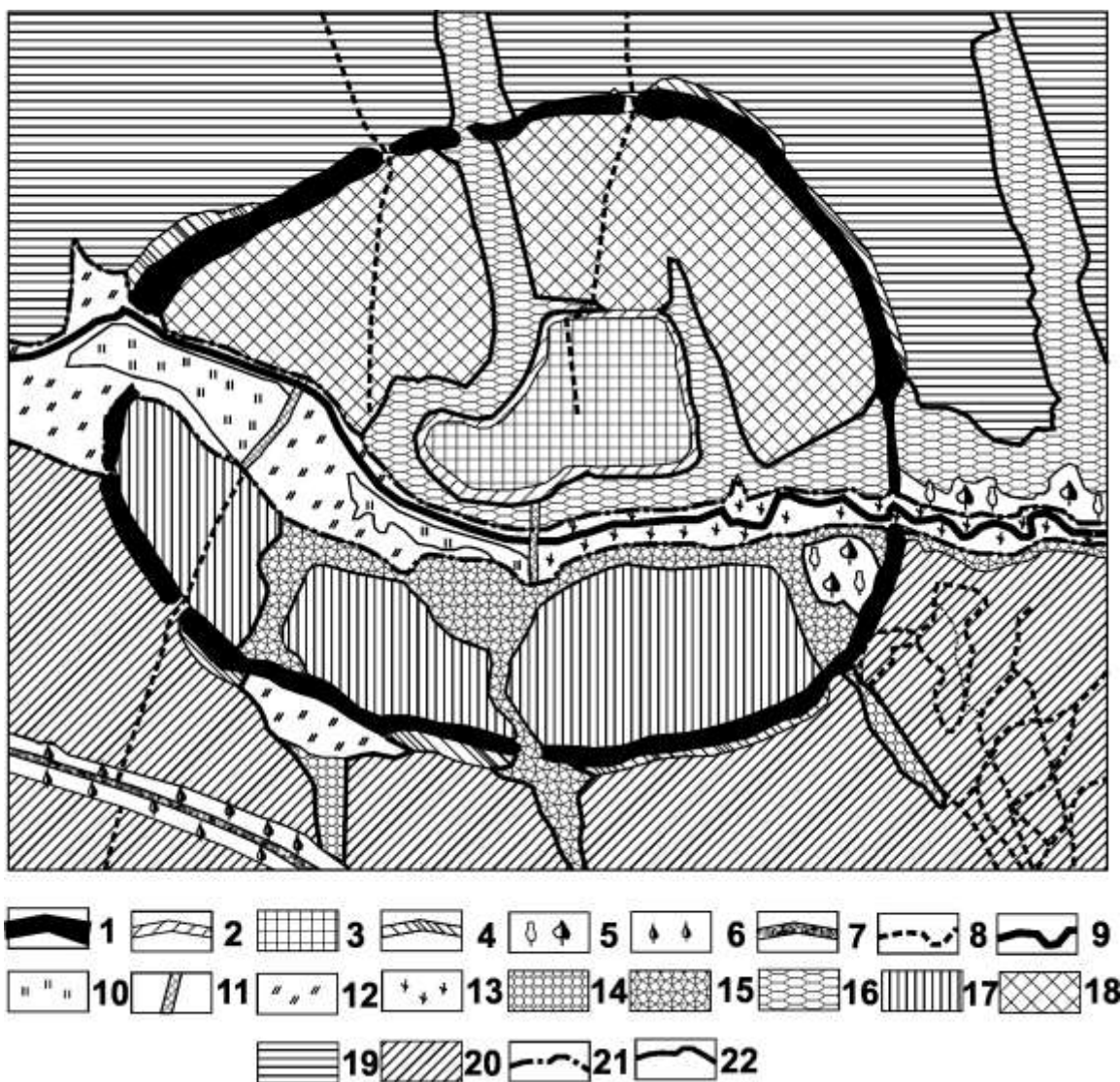

Рис. 1 Сучасна (2013) ландшафтна структура Немирівського городища (Немирівський район Вінницької області)

Белігеративні ландшафти. Плакорний тип. Урочища: 1 – високі (до 6-10 м) оборонні вали, покриті різнотравно-злаковою рослинністю, кущами шипшини і глоду; 2 – невисокі (3-4 м) задерновані вали дитинця городища, частково засаджені сосною та березою; 3 – рівнинна розорана поверхня дитинця з сірими антропогенними ґрунтами; 4 – неглибокий (до 1-2 м), шириною 5-6 м, рів, покритий різнотрав'ям.

Лісові антропогенні ландшафти. Схилний тип. Урочища: 5 – круті (15-20°) схили з насадженням дубу черешчатого і сосни звичайної; 6 – слабко покаті поверхні з насадженнями дубу черешчатого, клену гостролистого, липи дрібнолистої.

Дорожні ландшафти. Схилний тип. Урочища: 7 – асфальтова дорога, шириною 4-5 м; 8 – ґрунтова дорога, шириною 2-3 м.

Водні ландшафти. Ставково-заплавний та русловий типи. Урочища: 9 – русло р. Немирча; 10 – сильно зволожені поверхні замулених ставків з осоково-рогозовою рослинністю; 11 – невисокі (до 2 м) глиняні дамби, зарослі бур'янами; 12 – слабко зволожені поверхні замулених ставків, зарослі осокою і різнотрав'ям під сінокосами; 13 – мікрогорбкувата поверхня заплави з лучною рослинністю, використовується під випас худоби.

Сільськогосподарські ландшафти. Схилний тип. Урочища: 14 – виположені балки із зволженими днищами, що заростають різнотравно-злаковою рослинністю, використовується під випас; 15 – балки з пологими схилами, виходами гранітів, сильно еродованими сірими

лісовими ґрунтами зі степовим різнотрав'ям; 16 – сухі виположені балки з сірими лісовими ґрунтами, частково засаджені сосною і березою.

Плакорний тип. Урочища: 17 – розорані покаті поверхні з еродованими сірими лісовими ґрунтами; 18 – розорані слабо покаті поверхні з сильно еродованими сірими лісовими ґрунтами; 19 – розорані слабо хвилясті поверхні з сірими лісовими ґрунтами; 20 – розорані покаті поверхні з слабо еродованими темно-сірими лісовими ґрунтами.

Межі типів місцевостей: 21 – заплавного і схилового; 22 – схилового і плакорного.

Територію Побужжя в середині III – початку V сторіч займала *черняхівська культура*. Господарство племен культури – землеробсько-скотарське.

Поселення черняхівської культури ділять за родом діяльності: сільські, промислові, городища [15]. Сільські поселення є у середньому Подністер'ї, промислові – в околицях сіл Лугове і Жорнище на річці Соб. Географічне розташування городищ зумовлене фронтірним положенням регіону: белігеративні ландшафти черняхівської культури були форпостом для оборони від сарматів і гунів.

Селитебні ландшафти простягаються двома-трьома рядами вздовж річища, на південно-східних схилах перших надзаплавних терас річок та їх приток. За площею селитебні ландшафти ділять на великі, середні та малі. До великих віднесені селища: завдовжки 2 км, завширшки 150-200 м, площею 20-30 га, які групувались у «гнізда» (поблизу села Оринин Хмельницької області). Середні за розмірами мали довжину 1-2 км, 80-100 м завширшки, знаходяться біля сіл Ружанка, Самчики Хмельницької області. До малих віднесено селитебні ландшафти, з територією до 1 км завдовжки і 60-80 м завширшки (наприклад, поблизу села Теремці Хмельницької області). Основна маса західноподільських черняхівських поселень (близько 97%), розташована на пологих схилах перших надзаплавних терас, орієнтованих на південь, південний схід і схід. Наприкінці 50-х років XX ст., за підрахунками Є. В. Махно, на Західному Поділлі відомі 38 поселень та 12 могильників черняхівської культури, 219 поселень та 32 некрополі [22].

Черняхівську культуру в V-VII ст. змінює *корчацько-празька та пенківська* культури. Релікти корчацько-празької культури поширені на Придністер'ї. Поселення сформувались на перших надзаплавних терасах річок та їх притоках, інколи – на підвищеннях річкових долин і на високих плато; розташовані групами на відстані 0,5-3 км, площею – 0,5-1 га [4]. Основним типом природокористування було орне землеробство. Пенківські селища займали перші надзаплавні тераси річок, розташовані групами по 5-7, на відстані 3-5 км один від одного, площею 1,5-3 га. У культурі переважало орне землеробство, тваринництво, полювання та рибальство.

У VII сторіччі східна частина Поділля попала під вплив Хазарського каганату. Цей період майже не проаналізований в історичних джерелах. У Придністер'ї формується культура Луки-Райковецької, яка створила доетнічний підстрат VIII-IX ст. Селища розташовані на ділянках корінного берегу річкових долин, у межах високих заплав, площею до 3 га. Неукріплені селища угруповано поблизу городищ (наприклад, Рашків I на р. Дністер). Городища знаходяться на берегових мисах та підвищеннях, площею 0,5-5 га [19].

У ранньому середньовіччі селитебні ландшафти зафіксовані на узбережжі річок Дністра, Південного Бугу та Смотрича, що пояснюється кращою освоєністю великих річкових долин регіону. Селитебна мережа Поділля VI-VII ст. формувалась на перших терасах річкових долин, з чорноземними ґрунтами та луками. З усіх сторін вони обмежені природними захисними рубежами – річками, струмками, болотами, скелями. Наприклад, селище поблизу містечка Городок зі сходу омивається річкою Смотричем, з півдня – струмком із заболоченим руслом, із заходу та півночі – високими горбами, які вкриті лісом. Селище поблизу села Бакоти обмежувалося з усіх сторін глибокими ярами та руслом річки Дністер. На ці ландшафтні особливості вказує Маврикій: «Місцевості зайняті слов'янами і антами розташовані вздовж річок... біля них знаходяться ліси, болота або ж хащі очерету» [за 16, с. 256].

Селитебні ландшафти пшеворської культури мали розмір 1,2-1,4 га, групувались поблизу річок та струмків на південних експозиційних схилах. Оселі, переважно напівземляночного типу, розташовані вздовж річок на відстані 10-20 метрів одне від одного. Ці етапи формування і розвитку культурних ландшафтів доетнічного страту сприяли появі у ранньому середньовіччі белігеративних, сакральних, тафальних та сільських етнокультурних ландшафтів Поділля.

Сільські селитебні ландшафти. Сільські давньоруські поселення Поділля топографічно повторюють пам'ятки ранніх слов'ян першої половини та середини I тисячоліття н.е. Крім того, давньоруські сільські селитебні ландшафти лісостепового Придністер'я й Побужжя за своєю структурою і розташуванням подібні до поселень черняхівської культури II-V сторіччя н.е. і селищ VI-VIII ст. н.е. [5, с. 89].

Давньоруські селища розташовували поблизу води – на узбережжі невеликої ріки, протоки або озера. Інколи селища знаходились у меандрах, на півостровах. Селища були незначними за площею – від 0,8 до 1,5 га, хоча зустрічались менших розмірів – 0,3-0,5 га, видовженої форми. Як правило, вони існували окремими групами, дуже близько одне від одного. Такі групи селищ є в околицях городищ. Жителі селищ займались землеробством та скотарством [2, с. 299-302].

Селища V-VII ст. на Побужжі утворювали «грона» – скупчення вздовж лівого узбережжя річки Південний Буг, а особливо щільні – у верхній та нижній течії р. Соб. Спосіб заселення та освоєння етносами ландшафтних комплексів демонструє розташування давнього селитебного ландшафту у гідрографічній мережі [23, с. 140]. Слов'яни розселялись спорадично, про що говорив Прокопій у VI сторіччі: «Живуть вони у нікчемних хатинах, селяться далеко один від одного й переміняють часто свої житла» [за 11, с. 7].

Упродовж давньоруського періоду кількість селищ змінювалась. Зі збільшенням населення їх число поступово зростало. Розвиток селищ не призводив до збільшення їх площі, а відбувався шляхом виникнення нових селищ. У VIII-IX ст. майже відсутні гніздові скупчення, окрім меандру річки Південного Бугу в районі містечка Брацлава. Відстані між сусідніми селитебними ландшафтами часто перевищували 10 км. Для цього періоду характерне збільшення частки селищ на узбережжі річки Південний Буг та допливів вищих

порядків. Система улицького розселення була найщільнішою. У поселенському ядрі середні відстані між сусідніми селитебними ландшафтами були менші за 10 км. Селитебна система включала городища, пригородищні селища та поселення, а також городища-сховища і парні городища.

Природні умови поряд із соціально-економічними та етнографічними традиціями регіону відіграли важливу роль у спорудженні жител. Відповідно до топографічного розташування у регіоні можна виділити типи селищ: прирічкові, яружно-балкові, приозерні, вододільні.

Висновки. Базовим поняттям регіонального етнокультурного ландшафтознавства є регіон, який, накопичуючи зміни в процесі етнічного природокористування, перетворюється в етнокультурний ландшафт регіонального рівня. Такі ландшафти співвідносяться з історико-етнографічними краями, геоісторичними регіонами. Їхні межі співпадають з ареалом проживання етносу (етносів), а структура визначається за співвідношенням натуральних й етнокультурних ландшафтів, послідовністю змін стратів етнохронотопу, специфічними рисами духовної і матеріальної культур, регіональною ідентичністю.

У структурі доетнічного страту можна виділити два підстрати: ранній (дослов'янський) (IV тис. до н.е. – I тис. н.е.) та пізній (слов'янський) (IX–XIII ст. н.е.). Кожний з підстратів характеризується особливостями матеріальної та духовної культури, які вплинули на формування монокультурних (полікультурних) ландшафтів Поділля. У ранньому доетнічному страті перехід до відтворених форм господарства (землеробства, скотарства) співпав з поширенням буго-дністровської неолітичної культури (IV–II тис. до н.е.). На початку I тис. до н.е. на формування полікультурних ландшафтів регіону впливали праслов'янська основа, кіммерійські та ранньоскіфські племена. Рубіж I тисячоріччя представлений фазою «великого переселення народів». У I–II сторіччях переважав праслов'янський етнічний компонент (зарубинецька культура), який вплинув на формування фонових сільськогосподарських ландшафтів Поділля. У II–V сторіччях переважають землеробські племена черняхівської культури, які оселялись компактно. У пізньому доетнічному страті інтенсивно зростає кількість слов'янського населення, формуються протоміста (городища) і селища, розвивається сільське господарство, збільшуються площі орних угідь.

Список використаних джерел

1. Археология : учебник / Под редакцией академика РАН В. Л. Янина. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2006. – 608 с.
2. Археологія Української РСР. Т. 3. Ранньослов'янський та давньоруський періоди. – К. : Наук. думка, 1975. – 504 с.
3. Болтрик, Ю. В. Дослідження Северинівського городища на Поділлі / Ю. В. Болтрик, М. Ігначек, Л. Оледзкі // Археологічні дослідження в Україні. 2009. – К. : Інститут археології НАН, 2010. – С. 36-37.
4. Винокур, І. С. Археологія України : підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. – 480 с.
5. Винокур, І. С. Історія лісостепового Подністров'я та південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя / І. С. Винокур. – К.-Одеса : Вища школа, 1985. – 125 с.
6. Відейко, М. Ю. Причини виникнення і розвитку трипільських протоміст / М. Ю. Відейко // Археологія. – № 4. – 1998. – С. 145-151.
7. Воловик, В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування : [монографія] / В. М. Воловик. – Вінниця : ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. – 464 с., іл.

8. Даниленко, В. Н. Энеолит Украины. Этноисторическое исследование / В. Н. Даниленко. – К. : Издательство «Наукова думка», 1969. – 176 с.
9. Енциклопедія Трипільської культури: Т. 1. Кн. 1. / Редак. колегія першого тому: М. Ю. Відейко (гол. ред.), Н. Б. Бурдо (відп. секретар). – К. : ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. – С. 303-314.
10. Историчний словник українського язика / Під ред. проф. Є. Тимченка. – Харків; Київ : Видавництво «Українська радянська енциклопедія», 1932. – Т. I. А-Ж. Зошит II (Г-Ж). – С. 575.
11. Історія української культури / Під загальною редакцією д-ра Івана Крип'якевича. – Львів : Видання Івана Тиктора, 1937. – 718 с.
12. Калущов, В. Н. Этнокультурное ландшафтоведение : учебное пособие / В. Н. Калущов. – М. : Географический факультет, 2011. – 112 с.
13. Куза, А. В. Древнерусские городища X-XIII вв. Свод археологических памятников / А. В. Куза. – М. : Христианское издательство, 1996. – 256 с. : ил.
14. Литвинов, А. І. Стародавні поселення Поділля (Пониззя) / А. І. Литвинов // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 1995. – № 2. – С. 27-34.
15. Магомедов, Б. Черняховська культура. Проблема етноса / Борис Магомедов. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – 290 с.
16. Мишулин, А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в н. э. / А. В. Мишулин // ВДИ. – 1941. – № 1. – С. 256.
17. Моргунов, Ю. Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X-XIII веков / Ю. Ю. Моргунов ; [отв. ред. Н. В. Лопатин; Ин-т археологии РАН]. – М. : Наука, 2009. – 303 с.
18. Панасенко, Т. В. Розселенська діяльність як основа формування культурного ландшафту / Т. В. Панасенко // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць : [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 144-147.
19. Приходнюк, О. П. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст. н.е.) / О. П. Приходнюк. – К. : Наукова думка, 1975. – 154 с.
20. Сідинський, Є. Нариси з історії Поділля. Частина 1 / Є. Сідинський. – Вінниця, 1927. – С. 5.
21. Смирнова, Г. И. Немировское городище – общая характеристика памятника VIII-VII вв. до н. э. / Г. И. Смирнова // Археологія. – № 4. – 1996. – С. 67-84.
22. Строчень, Б. С. Черняхівська культура західного Поділля : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія / Богдан Степанович Строчень. – К., 2006. – 19 с.
23. Томашевський, А. Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби / А. Томашевський // Інститут археології НАНУ. Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича. – Археологічні студії. – Вип. 2. – Київ-Чернівці : Зелена Буковина, 2003. – С. 132-160.

References

1. Arkheolohyia : uchebnyk / Pod redaktsiyei akademika RAN V. L. Yanyna. – M. : Yzd-vo Mosk. un-ta, 2006. – 608 s.
2. Arkheolohiia Ukrainskoi RSR. T. 3. Rannoslov'ianskyi ta davnoruskyi periody . – K. : Nauk. dumka, 1975. – 504 s.
3. Boltryk, Iu. V. Doslidzhennia Severynivskoho horodyshcha na Podilli / Iu. V. Boltryk, M. Ihnachek, L. Oledzki // Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini. 2009. – K. : Instytut arkheolohii NAN, 2010. – S. 36-37.
4. Vynokur, I. S. Arkheolohiia Ukrainy : pidruchnyk dlia studentiv istorychnykh spetsialnostei vyshchyykh navchalnykh zakladiv / I. S. Vynokur, D. Ia. Telehin. – Ternopil : Navchalna knyha – Bohdan, 2008. – 480 s.
5. Vynokur, I. S. Istoriia lisostepovoho Podnistrov'ia ta pivdennoho Pobuzhzhia vid kam'ianoho viku do serednovichchia / I. S. Vynokur. – K.-Odesa : Vyshcha shkola, 1985. – 125 s.
6. Videiko, M. Iu. Prychyny vynykennia i rozvytku trypils'kykh protomist / M. Iu. Videiko // Arkheolohiia. – № 4. – 1998. – S. 145-151.
7. Volovyk, V. M. Etnokulturni landshafty: rehionalni struktury i pryrodokorystuvannia : [monohrafiia] / V. M. Volovyk. – Vinnytsia : TOV «Vinnytska miska drukarnia», 2013. – 464 s., il.
8. Danylenko, V. N. Eneolit Ukrainy. Etnoistorycheskoe issledovanye / V. N. Danylenko. – K. : Yzdatelstvo «Naukova dumka», 1969. – 176 s.
9. Entsiklopediia Trypils'koi kultury: T. 1. Kn. 1. / Redak. kolehiia pershoho tomu: M. Iu. Videiko (hol. red.), N. B. Burdo (vidp. sekretar). – K. : TOV «Ukrpolihrafmedia», 2004. – S. 303-314.
10. Istorychnyi slovnyk ukrainskoho yazyka / Pid red. prof. Ie. Tymchenka. – Kharkiv; Kyiv : Vydavnytstvo «Ukrainska radianska entsyklopediia», 1932. – Т. I. А-Ж. Зошит II (Г-Ж). – С. 575.

11. Istoriiia ukrainskoi kultury / Pid zahalnoiui redaktsiieiu d-ra Ivana Krypiakevycha. – Lviv : Vydannia Ivana Tyktora, 1937. – 718 s.
12. Kalutskov, V. N. Etnokulturnoe landshaftovedenye : uchebnoe posobyie / V. N. Kalutskov. – M. : Heohrafycheskyi fakultet, 2011. – 112 s.
13. Kuza, A. V. Drevnerusskye horodyscha X-XIII vv. Svod arkheolohycheskykh pamiatnykov / A. V. Kuza. – M. : Khrystyanskoe yzdatelstvo, 1996. – 256 s. : yl.
14. Lytvynov, A. I. Starodavni poselennia Podillia (Ponyzzia) / A. I. Lytvynov // Visnyk Vinnytskoho politekhnichnoho instytutu. – 1995. – № 2. – S. 27-34.
15. Mahomedov, B. Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa / Borys Mahomedov. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – 290 s.
16. Myshulyn, A. V. Drevnye slaviane v otryvkakh hreko-rymskykh y vizyantskykh pysatelei po VII v n .э. / A. V. Myshulyn // VDY. – 1941. – № 1. – S. 256.
17. Morhunov, Iu. Iu. Drevo-zemlianye ukrepleniya Yuzhnoi Rusy Kh-KhIII vekov / Iu. Iu. Morhunov ; [otv. red. N. V. Lopatyn; Yn-t arkheolohyy RAN]. – M. : Nauka, 2009. – 303 s.
18. Panasenko, T. V. Rozselenska diialnist yak osnova formuvannia kulturnoho landshaftu / T. V. Panasenko // Kulturnyi landshaft: teoriia i praktyka. Zbirnyk naukovykh prats : [za red. H. I. Denysyuka]. – Vinnytsia : PP «Edelveis i K», 2010. – S. 144-147.
19. Prykhodniuk, O. P. Slov'iany na Podilli (VI-VII st. n.e.) / O. P. Prykhodniuk. – K. : Naukova dumka, 1975. – 154 s.
20. Sitsynskyi, Ie. Narysy z istorii Podillia. Chastyna 1 / Ie. Sitsynskyi. – Vinnytsia, 1927. – S. 5.
21. Smyrnova, H. Y. Nemyrovskoe horodyshe – obshchaia kharakterystyka pamiatnyka VIII-VII vv. do n. э. / H. Y. Smyrnova // Arkheolohiia. – № 4. – 1996. – S. 67-84.
22. Strotsen, B. S. Cherniakhivska kultura zachidnoho Podillia : avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorychnykh nauk za spetsialnistiu 07.00.04 – arkheolohiia / Bohdan Stepanovych Strotsen. – K., 2006. – 19 s.
23. Tomashevskyi, A. Narys istorii ta ekolohii zaseleniia Skhidnoho Podillia sloviano-ruskoi doby / A. Tomashevskyi // Instytut arkheolohii NANU. Bukovynskyi tsentr arkheolohichnykh doslidzhen pry Chernivetskomu natsionalnomu universyteti im. Iu. Fedkovycha. – Arkheolohichni studii. – Vyp. 2. – Kyiv-Chernivtsi : Zelena Bukovyna, 2003. – S. 132-160.

УДК 913:911.375 (477-25) «9/12»

Романчук Сергій Павлович,
кандидат географічних наук, доцент

Київський національний університет імені
Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДОСВІД КОМПЛЕКСНИХ ЛАНДШАФТОЗНАВЧО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СТАРОДАВНЬОГО КИЄВА

Мета. Ознайомлення наукової громадськості з комплексними ландшафтознавчо-археологічними дослідженнями Стародавнього Києва

Методика. Використовувались геосистемний, порівняльно-ландшафтознавчий та актуалістично-ландшафтознавчий підходи та методи історико-ландшафтних реконструкцій недокументованих епох

Результати. Комплексні ландшафтознавчо-археологічні дослідження історичного ядра м. Києва дозволили здійснити достовірну реконструкцію ландшафтів X-XI ст. на Майдані Незалежності та Київському Подолі.

Наукова новизна. Здійснено ландшафтознавчі реконструкції історичного ядра Києва на давньокиївський час

Практична значимість. Створено передумови для збереження і музеєфікації залишків стародавніх культурних ландшафтів міста

Ключові слова: ландшафтна реконструкція, культурний шар, стратифікація, ландшафтне профілювання